

Б. А. Крук

НАВУЧАННЕ АКЦЭНТУАЦЫІ БУДУЧАГА НАСТАЎНІКА ПАЧАТКОВЫХ КЛАСАЎ

Выніковасць педагагічнай дзейнасці прадвызначаюць шматлікія фактары, сярод якіх важнае месца займае камунікатыўная культура настаўніка. Педагогамі і вучонымі-метадыстамі паняцце “камунікатыўная культура настаўніка” падаецца па-рознаму. Так, Н. В. Саўчанка адзначае, што камунікатыўная культура настаўніка сінтэзуе розныя грані асобы педагога. На першы план даследчыца ставіць “культуру вуснай педагагічнай мовы, якая мае на мэце развіццё складаючых яе камунікатыўных якасцей і валоданне сродкамі тэхнічнай, лагічнай і эмацыянальна-вобразнай выразнасці моўнай дзейнасці” [1, 3–4].

Камунікатыўная накіраванасць навучання беларускай мове дае магчымасць вучням авалодаць неабходнымі камунікатыўна-маўленчымі ўменнямі. Аднак аб эфектыўнасці працы настаўніка ў такім выпадку можна гаварыць не толькі тады, калі ён умее арганізаваць зносіны, але калі яго мова вызначаецца і камунікатыўнай дасканаласцю. Будучы настаўнік павінен авалодаць сістэмай лінгвістычных ведаў, неабходных для забеспячэння вучэбнага працэсу і паўнацэнных зносін.

Аналіз недакладнасцей у вусным маўленні студэнтаў-практыкантаў, будучых настаўнікаў пачатковых класаў, аналіз праведзеных на працягу апошніх трох гадоў на 4 курсе кантрольных работ паказваюць, што шматлікую групу памылак утвараюць акцэнтацыйныя. Да тыповых акцэнтацыйных памылак у мове студэнтаў можна аднесці:

а) парушэнне нормы акцэнтацыі назоўніка: *агрэст* (тут і далей у словах выдзелена месца націску), *алфавіт*, *валёнкі*, *краніва*, *каледж*,

каршун, цэнтнер, інсцэніраванне, цяжкаатлет, эксперт, фарфор, цэмент, спіна, сталяр, пасяджэнне, садавіна, сантыметр і інш.;

б) парушэнне нормы акцэнтацыі прыметніка: *гліняны, стары, шарсцяны, шкляны, саламяны (не саломенны), слабы, маленькі, малы, бульбяны, крамяны, прадзедаўскі, супавы (набор)* і інш.;

в) парушэнне нормы акцэнтацыі дзеяслова: *жылі-былі, вудзіць, прэміраваць (прэмірую, прэміруеш, прэміруюць), фарміраваць, пльвяце (плыць), ідзяце, жывяце* і інш.;

г) парушэнне нормы акцэнтацыі лічэбніка: *адзінаццаць, чатырнаццаць* і інш.

Трэба заўважыць, што акцэнталагічныя недакладнасці сустракаюцца і ў мове дыктараў на радыё і тэлебачанні. Можна пачуць: *падпісаны, запісаны, цэнтнер, цяжкаатлет* і інш., што стварае часам парадаксальныя сітуацыі: на занятках студэнт чуе *каледж*, а вечарам ад дыктара – *каледж*.

Вядома, што ў чэшскай мове націск падае на першы склад, у польскай – на перадапошні, у французскай – на апошні. Націск у беларускай мове не фіксаваны, а рознамясцовы, свабодны і рухомы, таму засвоіць пэўныя нормы нялёгка. Так, увага студэнтаў акцэнтуецца пры вывучэнні тэмы “Методыка вывучэння часцін мовы” на асаблівасці націску ў некаторых спалучэннях “лічэбнік + назоўнік”. Напрыклад: *востраў*, мн. лік: *астравы (астравоў, астравам)*, а з лічэбнікамі: *два (тры) востравы; трактар*, мн. лік: *трактары (трактароў, трактарам)*, а з лічэбнікамі: *два (тры) трактары*. Разглядаючы асноўныя прыёмы працы з арфаграфічным правілам (раздзел “Выпрацоўка арфаграфічных уменняў і навываў”) увага студэнтаў звяртаецца на нормы акцэнтацыі імёнаў: *Уладзімір (Уладзіміравіч, Уладзіміраўна), Здзіслаў (Здзіслававіч, Здзіславаўна), Эдмунд (Эдмундавіч, Эдмундаўна)* [2] і інш.

Шматлікія памылкі ўзнікаюць і ў тых выпадках, дзе націск не супадае ў рускай і беларускай мовах. Арганізаваць працу з такімі словамі можа настаўнік, які сам ведае іх. Напрыклад: *на смерць (насмерть), наспех (наспех), параліч (паралич), крапіва (крапива), пароўну (поровну), прасека (просека), пятля (петля), развесці (развести), везці (везти), абводзіць (обводит), абгрэбці (огрести)* і інш.

Засваенню акцэнтацыйнай нормы будуць спрыяць шматразовыя практыкаванні ў выкарыстанні такіх слоў у вусным і пісьмовым маўленні. Намі падрыхтаваны навучальныя і кантрольна-трэніровачныя заданні, якія могуць быць выкарыстаны як студэнтамі для самастойнай працы, так і выкладчыкамі для бягучага і выніковага кантролю на занятках па метадыцы выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання.

Вось некаторыя з іх:

а) прачытайце словы, запішыце іх і абазначце націск: *кветнік, садавіна, бульбяны, чайная, шклянны, шарсцяны*;

б) запішыце словы, пастаўце націск: *алфавіт, трыпціх, цэнтнер, рэмень, маленькі, адзінаццаць, кулінарыя*;

в) складзіце сказы са словамі *фарфор, агрэст, аржаны, чатырнаццаць*;

г) пастаўце дзеясловы *жыву, нясу, іду, вяду, бяру, плыву* ў 1 і 2 асобах множнага ліку;

д) да назоўнікаў *эксперт, цэмент, сталяр, каледж* падбярыце прыметнікі, прачытайце словазлучэнні;

е) пастаўце назоўнікі *буран, вецер, герб, востраў* у множным ліку, прачытайце іх;

ж) праскланяйце назоўнікі *жнівень, кветнік*;

з) абазначце націск у выдзеленых словах і растлумачце іх значэнне:

Барсукі ў глыб *нары*,

Баючыся *кары*,

Нацягалі шмат *кары*

І зрабілі *нары*.

• Н. Гілевіч

і) размяжуйце наступныя акцэнтныя варыянты паводле “адпаведнасці – неадпаведнасці” літаратурнай норме, праверце сябе па слоўніках [3; 4]: *жыхар – жыхар, знахар – знахар, стары – стары, слабы – слабы, крыху – крыху, алфавіт – алфавіт, цэмент – цэмент, асноўны – аснаўны*;

к) абазначце націск у словах *арышт, дэфіс, інструмент, кулінарыя, статуя, цыган*; пастаўце іх у М. скл., ужываючы патрэбны прыназоўнік;

л) адкажыце, якія формы слоў адрознівае націск у наступных парах: *склікаць – склікаць, вучыць – вучыць, заўважаць – заўважаць*;

м) перакладзіце словы на беларускую мову, абазначце націск: *пасланец, каменны, ласковы, месці, стары, окунь, малы, доска*.

Станоўча ўплывае на мову студэнтаў слуханне літаратурных твораў у выкананні майстроў слова. Гэта асабліва карысна на занятках па выразным чытанні, навучанні маўленчаму этыкету, на практычных і лабараторных занятках па методыцы выкладання беларускай мовы. Выпрацоўцы трывалых акцэнтацыйных уменняў студэнтаў факультэта дашкольнай і пачатковай адукацыі садзейнічае мэтанакіраваная, карпатлівая праца ў сістэме выкладання курсаў беларускай мовы, методыкі выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання, іншых спецыяльных дысцыплін (гл. схему 1).

Схема 1 – Сістэма моўна-метадычных дысцыплін

У мове настаўніка пачатковых класаў надзвычай часта ўжываюцца словы і словазлучэнні *алфавіт, заданне на дом, падкрэсліць (выказнік) дзвюма лініямі, падкрэсліць хвалістай лініяй, (ён) выпіша, выбера, жылі-былі, інсцэніраванне, сярэдзіна, (радка, сшытка), адзінаццаць* і інш., якія абавязкова павінны засвоіць усе студэнты, будучыя настаўнікі, яшчэ да педагагічнай практыкі.

Трэба адразу адзначыць, што пры паведамленні студэнтам акцэнтацыйнай нормы асобныя словы выклікаюць у іх “эфект здзіўлення”. Да іх адносяцца: *вяха, індустрыя, каўчук, кветнік, кулінарыя, пасланец, садавіна, спіна, трыціх, чайная, бульбяны, шарсыяны* і інш. Прычыны гэтых памылак розныя, але “эфект здзіўлення” сведчыць аб тым, што студэнты яшчэ ў час навучання ў школе – і ад настаўніка пачатковых класаў, і ад настаўніка-моваведа – чулі “іншую акцэнтацыйную норму”. Недастатковая моўная падрыхтоўка настаўніка – прычына многіх моўных памылак у мове вучняў і студэнтаў.

Назіранні паказваюць, што акцэнтацыйныя памылкі сустракаюцца ў мове студэнтаў і ў словах, дзе націск – паказчык значэння слова. Напр.: а) *іменны* – *іменнае словазлучэнне* (мае адносіны да скланяльных часцін мовы); *імянны* – *імянная стыпендыя* (імя каго-небудзь), *імянны гадзіннік* (з указаннем імя ўладальніка); б) *хлапец* (*хлопчык, хлапчук*) – падлетак мужчынскага полу, рус.: мальчик; *хлопец* – малады чалавек, юнак, рус.:

юноша; в) *пікіраваць* – самалёт пікіруе (зніжаецца на вялікай хуткасці); *пікіраваць* – перасаджваць маладыя расліны; г) *буйны* – моцны, нястрыманы: буйны вецер; *буйны* – *вялікі на плошчы (на памерах)*: буйны горад, буйная гаспадарка [5].

Ужыванне такіх слоў патрабуе асэнсавання іх семантыкі ў кантэксце. Засвоіць значэнне слова і дакладна ўжываць яго ў маўленні дапаможа як аналіз практыкаванняў, так і падбор правільнага варыянта з прапанаваных прыкладаў. Напр.: *Аб дзяцінстве нагадалі бацькаўскія грыбныя мясціны (бацькаўскія – якія звязаны з радзімай, бацькаўшчынай). Бацькоўскі сход скончыўся позна (бацькоўскі – які складаецца з бацькоў, зыходзіць ад бацькоў).*

Важным у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў з’яўляецца і аспект развіцця дакладнасці і трапнасці словаўжывання і разумення стылістычнай сумяшчальнасці моўных сродкаў. Прынцып жанрава-стылістычнай арыентацыі пры вывучэнні роднай мовы, які рэалізуецца ў сучаснай школе, патрабуе ад настаўніка адпаведнай падрыхтоўкі па арганізацыі і забеспячэнні прапедэўтычнага навучання, улічваючы стылістычную і жанравую прыналежнасць тэксту, яго структурна-моўную арганізацыю. Таму варта акцэнтаваць увагу студэнтаў на асаблівасці ўжывання моўных сродкаў у залежнасці ад зместу і ўмоў, у якіх адбываецца маўленне. Напр.: *тварэц і творца, уночы і ўначы, мяшчак і мяшэчак, удалечыню і ўдалычынь, загадзя і загадзя, зярнятка і зернетка, рэмень і рамень* і інш. Пры вывучэнні тэмы “Дзеяслоў” падкрэсліваецца варыянтнасць націску ў дзеясловах на *-ць*. Напрыклад: *узлілі – узлілі, паднялі – паднялі, пачалі – пачалі* і інш. [6, 32]. Дакладнасць, яснасць, аргументаванасць, чысціня мовы настаўніка – тыя якасці, якія забяспечваюцца як уменнем выбіраць неабходныя моўныя сродкі, так і выразнасцю мовы [7, 73].

Мову настаўніка, як вядома, імкнучца пераймаць вучні. Асабліва гэта адносіцца да настаўніка пачатковых класаў, дзе, па-першае, аўтарытэт настаўніка ў вачах дзяцей надзвычай вялікі і дзе, па-другое, значнае месца займае праца над вымаўленчай культурай вучняў – такая спецыфіка праграмы пачатковага навучання мове. Таму веданне акцэнтацыйных нормаў мовы і іх захаванне настаўнікам у сваёй маўленчай практыцы будзе спрыяць выхаванню вымаўленчых навыкаў вучняў, бо ўзорнае маўленне настаўніка ў тэорыі і практыцы вызначаецца як асноўная метадычная ўмова паспяховага развіцця маўлення вучняў. А ў мовазнаўстве ўнармаванасць разглядаецца як важнейшая якасць, без якой “мова не можа выконваць тыя функцыі, якія пакуль што выконвае” [8, 32].

З мэтай выяўлення ўзроўню акцэнтацыйнай падрыхтоўкі студэнтаў-выпускнікоў факультэта дашкольнай і пачатковай адукацыі (усяго 33

студэнты спецыяльнасцей “Пачатковая адукацыя. Практычная псіхалогія”, “Пачатковая адукацыя. Музычнае мастацтва”) намі былі праведзены зрэзы па трох рознапланавых заданнях. Іх вынікі можна адлюстраваць у наступнай табліцы:

Табліца 1 – Вынікі зрэзаў

№ п/п	Характар задання	Адзнакі ў балах									
		10 %	9 %	8 %	7 %	6 %	5 %	4 %	3 %	2 %	1 %
1	Перакласці з рускай мовы на беларускую, абазначыць націск (25 слоў)	1 (3%)	10 (30%)	4 (12%)	16 (49%)	2 (6%)	-	-	-	-	-
2	Абазначыць націск у словах (20 слоў)	2 (6%)	8 (24%)	7 (21%)	10 (31%)	5 (15%)	1 (3%)	-	-	-	
3	Выправіць памылкі ва ўжыванні дзеясловаў (14 сказаў)	-	8 (24%)	4 (12%)	12 (37%)	6 (18%)	3 (9%)	-	-	-	

Вынікі кантрольных зрэзаў сведчаць аб тым, што будучыя настаўнікі пачатковых класаў набылі дастаткова трывалыя веды па акцэнталогіі і авалодалі важнейшымі нормамаі беларускага літаратурнага вымаўлення.

Такім чынам, прафесійны ўзровень будучага настаўніка складаецца з многіх кампанентаў. Надзвычай важным з’яўляецца ўзровень яго камунікатыўных навыкаў, бо менавіта настаўніку патрэбна ўмець “арганізаваць на ўроках спецыяльную работу, накіраваную на паўнацэннае ўспрыманне вучнямі вучэбнага тэксту і слова педагога, якія з’яўляюцца не толькі асноўнымі крыніцамі інфармацыі, але і ўзорамі правільна аформленага маўлення” [9, 4].

А. К. Малюк і У. Ц. Піскун адзначаюць, што “засваенне акцэнталагічных нормаў роднай мовы павінна пачынацца з самага ранняга перыяду: сям’я, дзіцячыя яслі, сад” [10, 114]. З гэтым тэзісам нельга не пагадзіцца, бо ўжо ў пачатковай школе настаўніку прыходзіцца “выпраўляць памылкі ў націску”.

Выпрацоўка акцэнтацыйных нормаў – працэс доўгі і бесперапынны, бо патрабуе пастаяннай ўвагі да слова, няспынай працы па ўдасканаленні мовы. Вялікую карысць мае праца са слоўнікамі (арфаграфічнымі, энцыклапедычнымі, перакладнымі і інш.), дзе падаюцца акцэнталагічныя нормы.

У выпрацоўцы трывалых акцэнтацыйных уменняў важная роля належыць курсам беларускай мовы і метадыкі выкладання беларускай

мовы і літаратурнага чытання, а таксама спецкурсам “Беларускае слова і яго значэнне ў мове і маўленні”, “Беларускі лінгвістычны краязнаўчы матэрыял”, “Пазакласная праца па роднай мове”, “Навучанне маўленчаму этыкету”, вывучэнне якіх забяспечваецца на факультэце дашкольнай і пачатковай адукацыі УА “Мазырскі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя І. П. Шамякіна” ў ходзе падрыхтоўкі будучых настаўнікаў пачатковых класаў. Асновай, стрыжнем гэтай сістэмы з’яўляецца, бясспрэчна, беларуская мова і методыка яе выкладання. Без тэарэтычна-практычнага засваення гэтых дысцыплін моўная падрыхтоўка будучых настаўнікаў пачатковых класаў не можа быць поўнай і сістэмнай. Фарміраванне акцэнтацыйных навыкаў павінна весціся паралельна з вывучэннем праграмага матэрыялу па беларускай мове і ў курсе методыкі выкладання беларускай мовы і літаратурнага чытання. Арганізаваць метаакіраваную працу па развіцці маўлення вучняў, і ў прыватнасці авалоданне імі пэўнымі нормаў акцэнтацыі, змога настаўнік, які сам умела карыстаецца ў штодзённым жыцці літаратурнай мовай як інфарматыўным і перцептыўным сродкам, бо здольнасць пераконваць (сугестыўнасць) – важная якасць для настаўніка пачатковых класаў.

Літаратура

1. Савченко, Н. В. Основы коммуникативной культуры учителя начальных классов: прогр. спецкурса / Сост. Н. В. Савченко. – Минск: БГПУ, 2003. – 16 с.
2. Станкевіч, А. А. Слоўнік-даведнік асабовых імён / А. А. Станкевіч, Н.І. Фралова. – Гомель, 2001. – 236 с.
3. Бірыла, М. В. Слоўнік націску ў беларускай мове / М. В. Бірыла. – Мінск: Народная асвета, 1992. – 143 с.
4. Беларуская-рускі слоўнік: звыш 15000 слоў / уклад. І. Л. Капылоў, І. У. Ялынцава. – Мінск: Современная школа, 2011. – 400 с.
5. Арашонкава, Г. У. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы. Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / аўт.-склад. Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцогова. – Мінск: ПУП “РАДЫЁЛАплюс”, 2005. – 448 с.
6. Бірыла, М. В. Аб некаторых выпадках няўстойлівасці націску ў беларускай літаратурнай мове / Беларуская мова: хрэстаматыя: вучэбны дапаможнік / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск: ПУП “Изд-во Юнипресс”, 2005. – С. 30–33.
7. Пегина, Т. П. О речевой культуре студентов / Т. П. Пегина // Начальная школа. – 2003. – № 8. – С. 73–77.
8. Падлужны, А. І. Праблемы варыянтнасці беларускай літаратурнай мовы / Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя: Матэр. Міжнар. навук. канф. (Мінск, 22–24 кастр. 1997). – С. 28–32.
9. Інструкцыя аб парадку фарміравання культуры вуснага і пісьмовага маўлення ў агульнаадукацыйных установах Рэспублікі Беларусь // Пачатковае навучанне: сям’я, дзіцячы сад, школа. – 2010. – № 9. – С. 3–11.

---

10. Малюк, А. К. Некаторыя пытанні вывучэння напіску ў школе / А. К. Малюк, У. Ц. Піскун // Матэрыялы юбілейнай навук.-практ. канф. (15–17 сакавіка 1994). – Мазыр: Радапрэнт Мазырскага дзяржпедінстытута, 1994. – 288 с.

МГПУ ім. І.П.Шамшэвіча